

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Антоанета Христова

секция „Социална, трудова и консултативна психология“

ИИНЧ – БАН

на дисертация за получаване на научна степен „доктор“ по професионално направление
3.2. Психология, Социална психология на Тодор Бориславов Бонев

Дисертацията „Социално психологични и личностови фактори при различни форми на агресия сред учениците“ е посветена на проблема за проявата на агресия в училищна среда, проблем, който почти всеки ден привлича вниманието на обществото с тревожни случаи за проявена агресия между съученици, между ученици и учители, между учители и родители. Т.е. формираното обществено мнение е за изключителна актуалност на проблема и за неспособността на институциите да се справят с него. Темата на Тодор Бонев се вписва в необходимостта да се анализира и изследва проблема обективно, както и да се очертаят причините за евентуалните по-високи нива на агресия. Необходимо е да се отбележи и контекста на работа в ИИНЧ, департамент „Психология“, където през изминалата година се реализира едно от най-всеобхватните изследвания на проблема с цел разработване на програми за справяне с агресията в училище. В това изследване се очертах не толкова високи нива на агресия, каквито са очакванията на обществото, но изпъкнаха фактори, които обясняват случващото се. На този фон, разработката на Бонев допълва методическия подход към изучаването на агресията в училище чрез верифицирането и детайлизирането на редица аспекти от анализа.

Обща характеристика на дисертационния труд:

Дисертацията се състои от 175 страници, разпределени в три глави, литература и приложения. Съдържа 54 таблици и 24 фигури. Цитирани са 188 литературни източника на български и английски език. Прави впечатление познаването на класическите изследвания по проблема агресия, както и съвременните постижения в областта.

В Първа глава се разглеждат основните понятия, които по-късно се операционализират в изследването „агресия“, „агресивност“, „враждебност“, „агресивно поведение“, „гняв“ и т.н. Основен акцент в първа глава са различните

подходи, обясняващи същността на агресията, обособявайки я като психологически феномен. Бонев очертава условно четирите основни етапа на подходи за обяснение на агресията: 1) етологичен подход; 2) психоаналитично направление; 3) фрустрационна теория; 4) бихевиористична концепция.

Най-силен акцент автора поставя върху бихевиористичната концепция в лицето на Албърт Бандура и неговата „**теорията за социалното научаване**“, според която ние учим социално поведение посредством наблюдението и имитацията, под въздействието на евентуалните награди и наказания“ (Бандура, 2000; Майерс, 1999). По-късно развития подход на Бандура за моралната неангажираност и агресивност се поставя в основата на изследването на Тодор Бонев. Бандура описва осем механизма, действащи при процеса на освобождаване от морална ангажираност:

1) Морално оправдаване. 2) Евфемистичен език. 3) Изгодно сравнение. 4) Разсейване на отговорността. 5) Изместване на отговорността. 6) Пренебрегване, или изопачаване на вредните последици. 7) Дехуманизация. 8) Приписване на вина. На тази основа е изградена и методика, която се прилага в изследването на докторанта.

Отделно в първа глава са очертани източниците на модели на агресивно поведение, които са усвоени от юношите. Разгледани са ролята на семейството, училищната среда и половите различия.

С цел да допълни и създаде авторския модел на изследване, са разгледани и съвременни други подходи към разбиране на агресията, които биват интегрирани в нов модел на обяснение. Такъв е информационно-процесуалния модел за разглеждане на агресивността, свързани с имената на Андерсън, Бушман, Додж, Хюзман. В техния контекст експериментите показват, например, че агресивните деца интерпретират социалните сигнали по-неточно отколкото неагресивните. Освен това те редовно демонстрират избирателна сензитивност към враждебни сигнали. В много изследвания в проявяващите агресия деца проличава „враждебен стил на атрибуция“.

Друг подход, включен в обзора, е скрипт подхода на Хюзман. Въздействието на скрипта е специфицирано по четири основни пункта:

1) Внимание и оценка на стимула, зависещи от неврофизиологичните предпоставки, от настроението, история на учене, схеми, включително нормативните убеждения;

2) Активиране и припомняне на скрипти и схеми – мрежите от социални скрипти, свързани с агресивно решаване на проблемите;

3) Оценка на скриптите, която се прави в светлината на интернализираните схеми и нормативни убеждения, за да се определи дали дадени поведения са подходящи, или социално желани;

4) Интерпретация на реакциите на средата.

Тодор Бонев разглежда и теориите, свързани с темата за медийното насилие – краткосрочни и дългосрочни ефекти, следствия от идентификацията с даден герой, като включените изследвания са всеобхватни и добре структурирани.

Като резултат от направения обзор, докторантът представя обогатен нов, интегриран модел, обясняващ агресията, интегриращ информационно-процесуални аспекти и механизмите на морална неангажираност. Моделът включва както факторите от социалната (училищна среда), така и гледането на агресивни прояви в медийното пространство като фактори, които могат да доведат до освобождаване от морална ангажираност. Според модела това става в най-силна степен чрез механизмите *Морално оправдаване*, *Изгодно сравнение* и *Евфемистичен език*. Те са избрани на основата на концепта за морална неангажираност, описан от Бандура.

Втора глава в класическата парадигма е посветена на методологическите основи на емпиричното изследване. Формулирани са ясни цели, задачи и хипотези. Като последните са основани на сериозни чужди и български изследвания, включени в обзора на литературата.

Прави впечатление подборът на извадката от 191 изследвани лица от 6ти, 8ми и 10ти клас от две училища в гр. Сливен. Независимо от ограничеността на регионалното провеждане на изследването, то има своя принос чрез по-задълбоченото качествено разбиране на получените резултати. Считаю обаче, че използването на тази специфика в интерпретациите на получените резултати не е застъпена достатъчно, защото това щеше да допринесе повече за разбирането на конкретните социални фактори, които може би оказват влияние върху особеностите на проявление на агресивността.

Методологичният инструментариум на изследването включва три въпросника: въпросник за агресията на Бъс и Пери, скала за морална неангажираност и авторски

въпросник за изследване на агресията. И трите метода дават добра надеждност, като в допълнение в авторската методика има скала, която валидизира данните от въпросника на Бъс и Пери. Това се отнася до подскалата „Инструментална агресия“ подкрепяща резултатите от 4те подскали на Бъс и Пери. Последният се състои от 4-факторна структура. 1) Физическа агресия; 2) Вербална агресия; 3) Гняв; 4) Враждебност.

Скалата за морална неангажираност (Moral disengagement scale), създадена от А.Бандура през 1996 г., измерва агресивността от малко по-различен ъгъл, което я прави отлично допълнение към други инструменти за изследване на агресията. Въпросникът може да измерва различен тип нехуманно и агресивно поведение и е многократно изпробван с ученици от начална и гимназиална възраст. В изследването е използван българският превод на скалата, който (както и оригинала) съдържа 32 айтема и отговорите се дават с помощта на 5-степенна Ликъртова скала за съгласие-несъгласие.

Като допълнение към другите два метода е създаден и авторски въпросник, който включва 35 айтема (един от които е открит), като отговорите при въпроси 1-34 се дават отново с помощта на 5-степенна Ликъртова скала, а последният, 35-ти въпрос е открит. Инструментът съдържа 7 подскали: 1. Инструментална агресия; 2. Нормативни нагласи спрямо агресията; 3. Конкретни ситуации; 4. Отношенията „учител-ученик“; 5. Семейно влияние и 6. Медийно влияние. Тази подскала съдържа и един открит въпрос, а именно: „Има ли филмов герой, на когото подражаваш и се възхищаваш? Ако да, кой е той? Опиши с кратък разказ кои негови качества те впечатляват?“ Отговорите, получени от този въпрос, са предмет на качествен анализ, който е представен отделно след количествения анализ в следващата глава. Въпреки сравнително ниският получен алфа коефициент по подскалата *Семейно влияние*, получените коефициенти за останалите подскали са добри, както и общият алфа коефициент на въпросника ($\alpha=0.73$) е над границата от 0.7, което показва добра надеждност. Една от причините за по-ниския алфа коефициент може да се търси във формулировката на 24ти айтем, който съдържа множествен избор, а именно – Били ли са те родителите и колко често? Освен това във въпроса не се съдържа опция – Никога не са ме били. 25ти айтем представлява въпрос, който носи медиаторни ефекти – Колко често получаваш похвали от родителите си за постиженията си в училище?.

В трета глава са представени резултатите от изследването. Относно нововъведението в модела на семейното влияние, в хода на изследването се потвърждават положителните връзки между семейното влияние и агресивното поведение. Включването на фактора *отношенията „учител-ученик“* става с особено

значение. Отношенията на учениците с учителите са особено значими по отношение на определянето на социалнопсихологическия климат в училищната среда.

Според представянето и интерпретацията на резултатите, в хода на изследването моралната неангажираност осъществява силни положителни корелационни връзки с *конкретни ситуации* и с *отношенията „учител-ученик“*. От това следва, че резултатът от процесът на освобождаване от морална ангажираност намира своето конкретно проявление в отношенията на учениците с учителите, както и в, и чрез описаните конкретни ситуации в училищна среда. Друго нововъведение в авторския модел е факторът *нормативни нагласи спрямо агресията*. Общото отношение на ученика към агресията има основополагащо значение за формирането на агресивно поведение и резултатите от изследването потвърдиха очакваните положителни корелационни връзки на този фактор с *медийно влияние, семейно влияние*, както и с *отношенията „учител-ученик“*.

Също така бе установено, че проявата на физическа агресия е по-характерно и по-често явление отколкото проявяването на вербална агресия.

Доказа се силна релация между процеса за освобождаване от морална ангажираност и физическото проявление на агресията. Също така заслужава да се отбележи установения предикторен ефект на изследваните отношения на учениците с учителите по отношение на формиране и проява на физическа и вербална агресия.

Прегледът на моралната неангажираност по механизми показва на преден план ясен предикторен ефект по отношение на измерваните форми на агресия на механизма *морално оправдаване*, който корелира и най-силно с физическа агресия. Механизмът *морално оправдаване* осъществява значима връзка с *медийно влияние*. Очакванията за силна предикторна роля на останалите два механизма (*става дума за евфемистичен език* и *изгодно сравнение* които в комбинация с *морално оправдаване* са най-ефективната комбинация от психологически механизми водеща до освобождаване от морална ангажираност, според Бандура) се потвърдиха частично. Тодол Бонев допълва в тази връзка, че би било релевантно създаването на възрастово специфични скали в сферата на моралното оправдаване. Потвърди се, че учениците в значителна степен са повлияни от агресията в медийното пространство и интернет при формирането на поведението си и начините за справяне с различните ситуации. Момчетата са повлияни в по-голяма степен от интернет, медии и видеоигри във връзка с формирането на агресивно поведение, отколкото момичетата. Момчетата имат и по-високи показатели и при *нормативните нагласи спрямо агресията*, макар и не изразени в толкова силна

степен, както при медийното влияние. От това може да се направи изводът за по-ясно изразени агресивни подбуди при момчетата, в сравнение с момичетата. Момичетата пък очаквано имат по-висок показател в търсенето на неагресивни стратегии за решаване на проблемите.

Налице е физическа и вербална агресия в отношенията ученици - учители, което е потвърдено и в другото актуално изследване сред български ученици и учители (Zografova et al. 2019).

Оценка на научните резултати и приноси:

Дисертацията на докторанта Тодор Бонев се отличава със значимост, иновативност в разработване на модела и методите за изследване на факторите, които влияят върху агресията в училище. Изброените 6 приноса от самия кандидат са в повече и не могат да бъдат квалифицирани като такива. Три от тях са напълно достатъчни, за да бъде оценена работата като приносна към разработване на проблема с агресията, а именно – 1. На основата на съвременни модели за обяснение на агресията е изграден и верифициран нов, интегриран модел, обединяващ социалнокогнитивния подход и концепцията на Бандура за моралната неангажираност. 2. Очертани са актуални тенденции и социалнопсихологически особености на агресията и агресивното поведение в училище, посредством анализ на когнитивните особености в процесите на възникването и проявяването му, както и последствията от него, и 3. В частта за създадения нов инструмент.

Заклучение:

Налице е прецизен и оригинален по избраната проблематика дисертационен труд. Целите и задачите на изследването са добре дефинирани, приложен е подходящ за изследване на проблематиката инструментариум, а получените данни са значими и релевантни на поставените цели и задачи и имат приложимост в практиката на изучаване и консултиране по проблемите на агресията в юношеска възраст. Дисертацията напълно отговаря на критериите за придобиване на научна и образователна степен “доктор” и поради това с пълна убеденост мога да препоръчам на уважаемите членове на научното жури да гласуват да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор” по професионално направление 3.2. Психология на Тодор Бориславов Бонев.